

Pomogáts Béla Történelmi tablók mestere

Szántó Györgyről

Szántó Györgyöt nem mindennapi emberi sors tette íróvá, élete azt példázza, hogy a tehetség és az akaraterő le tudja győzni a végzetes emberi szerencsétlenségeket. A felvidéki Vágújhelyen született 1893. június 7-én, apja az ottani gimnázium magyartanára volt. Innen került Lugosra, magyarok, románok, szerbek közé, ezt a várost idézte fel *Csőd* (1955) című regényében nosztalgikus szeretettel. A budapesti műegyetemen építésznek készült, sikeres festői pálya állott előtte, majd miután visszaköltözött választott otthonába: Erdélybe, a frissen létrehozott kolozsvári román opera díszlet- és jelmeztervezője lett. A háborúban súlyosan megsérült, szemének gyógykezelésére Bécsbe költözött, a *Tűz* című emigráns folyóirat munkatársaként tevékenykedett, néhány esztendő múlva azután teljesen megvakult: ekkor kötelezte el magát az irodalmi alkotómunka mellett. 1924-ben Aradon telepedett le, 1925–1926-ban ott szerkesztette a *Periozkóp* című modern szemléletű, mondhatni: avantgárd folyóiratot, amely a huszadik század elejének művészeti törekvéseit ismertette meg az erdélyi magyar olvasóval. A vakság, különösen egy festő számára a lehető legnagyobb tragédiát jelenti: Szántó György ennek ellenére nem vált kiábrándult emberré. Kassák Lajos a *Nyugat* 1929-es évfolyamában helyesen állapította meg róla, hogy azok közé tartozott, akiket „a legnagyobb tragédiák sem nyomtak le a víz alá, mint eleven kérdő- és fölkiáltójelek itt vannak közöttünk, a földön állnak, s ha megszólalnak, akkor a fölfokozott életvágy, a produktív erő sugárzik belőlük. Magukba vannak zárva, és így mindnyájunknál nagyobb erőki-fejtésre kényszerülnek, ha megnyirbált életükkel színt, hangot, mélységet vagy magasságot akarnak elénk vetíteni.”

Bécsben és Hamburgban ismerkedett meg a modern festészettel, mindenekelőtt a német expresszionizmus művészeivel, a festői látásmód írói kifejezésmódjára is rányomta bélyegét. Avantgardizmusa az írói önkeresés eredménye volt, egyszersmind új színt hozott az erdélyi irodalom-

ba. Első regénye, a *Sebastianus útja elvégeztetett* (1924) jellegzetesen expresszionista regény változatos nagyvilági környezetben: Budapesten, Bécsben, Moszkvában játszódott, a történetet dialógusok közvetítették, a hagyományos regénytechnikát felbontó kompozíciója és izgatott, lírai stílusa a húszas évek műfaji forradalmát jelezték. *A két lovas* (1924) című elbeszéléskötetének már a címe is a német expresszionizmus leginkább jelentékeny csoportosulására („Der Blaue Reiter”) utalt. Az ugyancsak az expresszionista irodalom hatását mutató *Az ötszínű ember* című regénye, amelyet 1927-ben írt, és csak az író élete végén (1960-ban) került az olvasó elé, az emberiség egysége és a nemzetköziség gondolata mellett értelt. Ez utóbbi regényben személyesen tett hitet azok mellett az eszmék, így az emberi egyenlőség és egyetemesség eszméi mellett, amelyeket az alig néhány esztendeje lezajlott világháború megcsúfolt és megtagadott. Szántó György nem volt kommunista, a bolsevik elnyomást ugyanúgy elutasította, mint néhány esztendő múltán a terjeszkedő fasizmust, az emberi egyetemesség és szabadság eszméinek viszont egész életében és írói munkásságában töretlen híve volt.

A későbbiekben eltávolodott az irodalmi avantgárd eszményeitől, és a hagyományosabb regényírás előadasmódjához közeledett. Művei egyszerre érvényesítettek művelődéstörténeti szándékokat és közönségigényeket. *Bábel tornya* (1926) című regénye IV. Béla korába vezetett, egy tragikus sorsú építőmester alakjának ábrázolásában, *A földgömb* (1929) a tizenhatodik századi Angliában játszódott, főhőse a drámaíró Christopher Marlowe, *A bölcső* (1929) Kőrösi Csoma Sándor kalandos életét mutatta be, a *Stradivari* (1933) a tizennyolcadik századi Itáliában, az *Aranyágacoka* (1935) a Kun László király idején, a *Meléte* (1938) a Málta szigetéért vívott keresztény–török háborúk korában játszódik. Ezek a regények legalább annyira személyesek, mint amennyire történelmi-ek – az imént idézett Kassák Lajos állapította meg róluk a következőket: „Szántó írásai annak

ellenére, hogy nagyon komoly és alapos stúdiomokon nyugszanak, nem történelmi regények, hanem regényes történetek. Szántó regényeiben a történelmi adottságok csak teherbíró pillérek a költői mese kompozíciójához. Szántó realista író s így szüksége van ezekre az – úgy mondjam – tárgyi motívumokra. S lehet, hogy itt az ő emberi tragédiája végtelen kútforrásul szolgál költői fantáziájának. Leírt szavai anélkül, hogy a történelem igazságai szerint ellenőrizhetők lennének, testet öltének előttünk, és mi elhisszük, valóságának fogadjuk el a beléjük zárt tartalmakat. Nem tudjuk, hogy ezek a történetek évtizedekkel vagy évszázadokkal ezelőtt így történtek-e meg, de érezzük, hogy így is megtörténhetek volna, szóról szóra így, ez pedig a valóság szavakba transzponálása: a legtöbb, amit a költőtől elvárhatunk, s amit tőle kaphatunk.”

Szántó György történelmi regényei valójában beilleszkedtek abba a vonulatba, amely a történelmi műfaj általános kibontakozását hozta a két világháború között. Regényei között bizonyára a vagy harminc kiadásban megjelent *Stradivari* (1933) a leginkább népszerű. A Stradivari nevű világhírű cremonai hegedűkészítő dinasztia hangszerei mindig, ma is a hegedű „királyai” voltak, és minden nagy nemzetközi hangversenysikert elért violonista arra vágyott, hogy egyszer egy „valódi Stradivarija” legyen. Ennek a hegedűnek a regényét írta meg Szántó György: egyetlen hangszer történetét, mondhatni, „négy tételben”, két történelmi korszakon át. A regény-történetnek ezt a sajátosságát Németh László (mint ezt a *Két nemzedék* című tanulmánygyűjteményben olvassuk) a következőkben írta le: „A regénynek két rétege van. Egyik a felszín, a háborús Berlin, lelkükben turkáló művészfélék, perverz vörös dögök, megcsonkított gárdatisztek, bűn, hörgés, lélekelemzés. A mélyben pedig Stradivari elsüllyedt kora, egy szenvedélyt hegedűremekbe öltő szótlán családapa; parókás kispolgárok, zeneértő kormányzó, herélt szoprán, börtönhegedű, oltárból kivágott hegedűk, a tiroli hegyekből szétsodródó faragott Krisztusok s mindenekfölött Botticelli *Primaverája* s a tizenhetedik századi mesterek: Corelli, Vivaldi hegedűdarabjai. A két világ közt az egyetlen összeköttetés a hegedű; a Stradivari-, Guarneri-, Amati-, Stainer-hegedűk, melyek tulajdonosaik névjegyével a hozzájuk tapadt végzetet is elhozzák modern gazdáikhoz.” Ezek a korszakok nemcsak gazdag művelődéstörténeti képet rajzolnak, hanem az önmagát a muzsikának áldozó alkotó ember sajátos lelkiségét is bemutatják az olvasónak.

A Stradivari-hegedűk története maga regényes mozzanatokot tartalmazott, Szántó György figyelmét és képzeletét azonban természetesen nem a hangszer, hanem a hangszer megszólaltatásában önmagára találó és a világ titkaival találkozó ember regénye kötötte le. „Ez a probléma – tett vallomást *Fekete éveim* című önéletrajzi regényében – erősen foglalkoztatott. Nem a hegedű, hanem a misztikum, a korok közt felbukkanó és eltűnő titkos összefüggések, a hangszerek lelke és az emberi lélek viszonyának szempontjaiból. [...] Találtam egy érdekes formát is a regény számára. Éreztem, hogy ez nem Antonio Stradivari, a cremonai mester életregénye, hanem sokkal több ennél. Magának a hegedűnek a regénye, sőt ennél is több, korszakok távlatának a regénye. Ezért úgy terveztem, hogy egy fejezet a tizenhetedik századbéli Cremonában, egy fejezet a huszadik század eleji Berlinben játszódik majd, és így ugrabugrálok majd térben és időben szabadon, fejezetről fejezetre. Akár egy szabadon csapongó hegedűmelódia. Sőt, a regény részei egy hegedűverseny részei is lehetnek.” A regény ezzel a szerkezet-felbontó, átalakító írói leleménnyel folytatta az írónak azokat a korai műveit, amelyek részben az avantgárd irodalom ihletése nyomán születtek, az avantgárd elbeszélő technika ekkorra már, hogy így mondjam, „klasszicizálódott”, felidézte, egyszersmind megújította a történelmi regények hagyományos – a korrajzra és a személyiségábrázolásra épülő – módszerét.

A *földgömb*, a *Stradivari* és *Az ötszínű ember* teljes fegyverzetében mutatják Szántó György írói művészetét. Lendületes szabadsággal, mégis kiszámított szerkesztéssel épülő kompozíciói, szenvedélyes, romantikus lelkületű hősei és gazdag – a festőre valló – stílusa született elbeszélőről árulkodtak. Könyveibe meglepően bőséges anyag zsúfolódott: történelem, világpolitika, művelődéstörténet, filozófia. Szentimrei Jenő, az erdélyi író társ *Sablon helyett csillag* című kritikagyűjteményében így summázta művészetét: „Emborsorsok, népek sorsa, hitek és világnézetek kusza útvesztője – nyitott könyvek a világtalan Szántó György előtt. Dzsingisz kán, Jézus, Zarathustra, görög filozófusok alexandriai iskolája, Buddha, Konfucius és Li Taj-po, flandriai zsoldosok, zsebtolvajok, oligarchák, jobbágyok, leánykereskedők és világhódítók, romantikus zsenik és számító kalandorok egyetlen szemvillanásban átfogva, egyetlen kozmikus rendszerbe illesztve, a feloldott és újra elrendezett térben és időben: íme, a Szántó György roppant klaviatúrája, melyen időtlen muzsikát szólaltat meg páratlan virtuozis-

tással egy kivételes szellem.” Valóban, Szántó regényeiben a történelmi koroknak az a változatos-sága és a különös emberi sorsoknak az a bősége van jelen, amit csak a romantikus irodalom mutatott. Így kapcsolta egymáshoz a romantikus hagyományt és a modern irányzatokat, egyszerre képviselve a folytonosság és az újítás szellemét.

Szántó György szinte minden regényében önvallomást is tett, ha másként nem, példázatos módon beszámolt saját helyzetéről és küzdelmeiről. Nem tudott hűvös elbeszélő maradni, hiszen az irodalomban a személyiség megvalósításának legfőbb lehetőségét találta meg, és így újra és újra vallomásra kényszerült. Saját magáról, gondjairól, megpróbáltatásairól és eszmélkedéséről kellett beszélnie. Az önkifejezés igénye érezhetően jelen volt a történelmi és életrajzi regényekben. Ez az igény vezette a vallomás jellegzetes műformájához: az önéletrajzhoz, az emlékezéshez. Szántó a naplói író emberek közé tartozott: állandóan számot kellett vetnie önmagával, eredményeivel, és azzal, hogy az irodalmi élet miként fogadja műveit. Az emlékek elrendezése, az érzések és vívódások megfogalmazása segített gyógyítani a sérelmeket, megoldani a töprengéseket, elfeledtetni a szorongásokat. Így jöttek létre Szántó György memoárjai: az 1934-ben kiadott *Fekete éveim* és az 1943-ban megjelent *Öt fekete holló*, ezek megszakításokkal és kihagyásokkal egy küzdelmes élet történetét, a művek keletkezésének és megjelenésének históriáját, egy önmagát alkotó munkába menekítő ember érzéseit és gondolatait tárják az olvasó elé. Részletes, vallomásokban gazdag képet rajzolt arról az évtizedről, amelyben először szakítani kényszerült választott hivatásával, majd megtalálta igazi hivatását – az irodalomban. Önéletírásai egyszersmind az erdélyi magyar irodalom életének gazdag forrását is jelentik.

A *Fekete éveim* tíz év külső és belső történetét beszéli el, 1921-től 1931-ig kalauzol végig Szántó György küzdelmes életén. A sorskeresés krónikáját önti formába; azt a drámai folyamatot kíséri végig, amelynek során a megvakult festőből, egy élete értelmétől és hivatásától megfosztott művészből kedvvel dolgozó író lett; olyan ember, aki az elveszett helyett új hivatást, új életcélt és életformát talált. A *Fekete éveim* egy induló írópálya története: a művek és a megjelenés krónikája, ezt a krónikát színezik a gyermekkor és az ifjúság emlékei: a vágújhelyi és lugosi történetek, a festő Szántó György régi sikereinek idézése, a Pesten, Bécsben és Hamburgban töltött derűs vagy tragikus hónapok eseményei. Szántó érdekes jelene-tekben idézte fel az első világháború alatti ma-

gyar főváros életét, a háború utáni Bécsset, a nemzetközi spekulánsok és az antant üzletemberek által elárasztott Hamburgot, a nagy tengeri kikötő mondén szórakozásait és a klinikák különös világát. De jó megfigyelő és lényegrelátó gondolkodó lévén nemcsak a felszín csillogását vette észre, hanem a társadalom mélyében zajló válságokat is: a pesti élet bohém jelenetei mögött a Monarchia csődjét, Bécs kedélye mellett az osztrák főváros szegénységét, bizonytalan közérzetét, Hamburg nagyvilági tündöklése alatt a nyomorgó kikötőmunkások sorsát, a fegyveres erővel szétvert sztrájkokat, tüntetéseket. Nemcsak a közvetlen látvány érdekelte és nemcsak saját sorsa foglalkoztatta, megfigyelte a régi Európa bomlását, a régi társadalom válságát is, amely válság jóval kegyetlenebb és fenyegetőbb volt a háború előttinél.

Egyszersmind személyes vallomást tett, mégpedig nemcsak saját nevében, hanem annak a zsidó származású magyar polgári rétegnek a nevében is, amely a kiegyezést követő korszak liberális és hazafias légkörében vállalta a magyar identitást, mindenekelőtt annak a lelki és kulturális azonosulásnak a jegyében, amely a negyvennyolcas szabadságeszmények és a kiegyezés után kivívott egyenlőség következménye volt. Ezek az eszmények a magyarországi zsidóság igen nagy részét állították a magyarság mellé, számos erdélyi zsidó származású író, így Szántó mellett Karácsony Benő és Ligeti Ernő kulturális identitását határozta meg. Történelmünk tragédiája, hogy az első világháborút követő korszak magyarországi politikája, úgy tetszik, felmondta azt a „lelki szerződést”, amely a kiegyezés utáni évtizedekben létrejött, ezzel utasítva el azt a nemzetépítő stratégiát, azokat az eszményeket, amelyeket például Ady Endre képviselt. Erdélyben ez az elutasítás, bizonyára a kisebbségi helyzet következményeként, nem következett be, vagy csak szórványosan voltak ennek jelei, így Szántó György teljes biztonsággal és önérzetesen képviselhetette a magyar kultúrát és tarthatta magyar írónak magát.

Az önéletrajzi regények mellett továbbra is érvényesült az az érdeklődés, amelyet az íróban a történelem, most már elsősorban a magyar történelem keltett – Szántó, hasonlóan a harmincas évek több erdélyi és magyarországi írójához a nemzeti önvizsgálat és egy eredményesebb történelmi stratégia érdekében emelte fel szavát. Azokra a végzetes kérdésekre keresett választ, amelyekkel a második világháború küszöbéhez érkezett magyarságot vallatta a történelem. Ez a kérdésselvetés jelent meg az *Aranyágacskában* (1935) és a nyomán készült *Sátoros király* (1936)

című színművében, és ez nyomta rá bélyegét az író egyik legnagyobb művészi vállalkozására, a *Hajdútánc* (1942) című regényére. A regény a korszak nemzetpolitikai stratégiát kidolgozó művei közé tartozik, akárcsak Móricz Zsigmond *Erdély-trilógiája*, Kodolányi Jánosnak a tatárjárás korát felidéző regényei vagy Kós Károly Szent István-regénye: *Az országéptető*. Szántónak ez a munkája széles körű elismeréssel találkozott, olyan (a szellemi jobboldalon is tekintélynek örvendő) írók szóltak róla nagy elismeréssel, mint Bodor Aladár, Csuka Zoltán és Gulácsy Irén.

Akárcsak az imént említett történelmi regények, Szántó György munkája is a nemzetre leselkedő veszedelmektől óvott, midőn a tizenhatodik és tizenhetedik századi Erdély életében azokat a tanulságokat kutatta fel, amelyekből a harmincas-negyvenes évek magyarsága is tanulhatott. Sorra mutatta be a kor török- és németellenes harcait, a Báthoriak, Székely Mózes és mindenekelőtt Bocskai István küzdelmeit – közelebbről a nagy fejedelem harcai köré épült a regénytörténet. Nemzeti történelmünk drámai korszakát idézte fel, olyan korszakot, amely vétségeiben is őrizte a történelmi felelősség tudatát, a közéleti vállalkozás erkölcsét. A Bocskai-regény a régi Erdély élethalálharcait mutatta be, ezeknek a küzdelmeknek két nagy és aktuális történelmi tanulsága volt. Az egyik az ország szociális berendezkedését, a társadalom belső helyzetét érintette. A *Hajdútánc* azt kívánta bizonyítani, hogy az ország akkor lehet erős, akkor érezheti biztonságban magát, ha népét nem sújtja az erőszak és a kizsákmányolás. Erdélyt is akkor érte kudarc, midőn a köznép – a székelyek vagy a hajdúk – jogait és nyugalmát megtámadták a főurak vagy a fejedelmi hatalom. Bocskai István pedig úgy érte el katonai, politikai sikereit, hogy az egyszerű népre támaszkodott. A másik történelmi tanulság a magyarság külpolitikai orientációjának koncepcióját fogalmazta meg. Szántó György arra a tragédiára mutatott rá, amit az ország német elkötelezettsége okozott, és a hibás orientációval szemben a kelet-európai összefogást sürgette. Ez az összefogás különben is gyakran hangoztatott gondolatai közé tartozott. Ő is osztozott az erdélyi magyar írók „transzszil-

ván” hivatástudatában, abban az elgondolásban, amely a soknemzetiségű Erdélyben virtuális Közép-Európát látott, s az erdélyi népek egységét a közép-európai szolidaritás modelljének tekintette. Mindenképpen figyelemre és elismerésre méltó, hogy Szántó ezeket a gondolatokat éppen a második világháború kezdetén fogalmazta meg, így csatlakozva azokhoz, például Babits Mihályhoz, Móricz Zsigmondhoz, Tamási Áronhoz, akik történelmi értelemben végzetesnek látták a háborúba kényszerített magyarság helyzetét.

Az író az itt kifejtett eszmék nyomvonalán haladt tovább a második világháború után. Eleven íráskészsége, megfontolt történelembölcselete semmit sem veszített erejéből, szinte évente készült el egy-egy regénnyel, mindig a közönséglista élmezőnyében foglalt helyet. Tovább folytatta a magyar történelem forradalmi és szabadságharcos hagyományainak idézését. *Temesvár felé* (1946) című regényében Dózsa György parasztháborúját ábrázolta, az *Esze Tamás talpasaiban* (1951) és a *Majtény utánban* (1953) a Rákóczi-kort idézte fel. *Az Alapiak kincseiben* (1952) a törökellenes honvédelem korába kalauzolt. Valamennyi történelmi regényében a *Hajdútánc* eszmeiségét képviselte, a hagyományok megbecsülése mellett érvelt, a szomszédos kelet-európai népek testvériségének gondolatát ápolta, ha kellett, drámai sűrítéssel, máskor az ifjúsági kalandregény eszközeivel. Közben újra és újra számot vetett a saját sorsával és eszményeivel is. Életrajzi regényei: a Mozarttról (*Mozart kutyája*, 1956), Miltonról (*A beszélő festmény*, 1961), Goethéről (*Weimari árnyjáték*, 1963) és az európai kultúra más nagyjairól írott könyvek sorra a kegyetlen végzettel: a magánnyal, a meg nem értéssel, a betegséggel küszködő, mégsem csüggedő ember alakját rajzolták az olvasó elé. Elbeszéléseit *A tibeti biblia* (1975) címmel adták közre. E regények és elbeszélések nemcsak a választott hősök sorsát ábrázolták, hanem vallomások is: a bizalom, a teremtő munka vallomásai. Ez a munka adta Szántó György életének értelmét. 1961. szeptember 11-én bekövetkezett haláláig töretlenül, pihenőt nem engedve dolgozott, és valóban egy egész könyvtárra való könyvet hagyott olvasóira.

